

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנֶי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ושלושה, חוברת שלישית ורביעית
אלול התשע"א

ירושלים התשע"א

החֶמוֹס – זיהוי ה"חולדה" שבמשנה על ידי הרמב"ם

בפירושו של הרמב"ם למשנה ניתן למצוא התייחסויות רבות מתחום החי.¹ הוא מביא זיהוי לרבים משמות בעלי החיים, לעתים זיהויים ייחודיים שלא מצאנו כדוגמתם אצל פרשנים אחרים בימי הביניים. במאמר זה נבקש להתמקד בזיהוי ה"חולדה" הנזכרת במשנה² לאור פירושו של הרמב"ם, ולעמוד על תרומתו של זיהוי זה להכרת הראליה הקדומה.

מיני החולדה שבמשנה

פירושו של הרמב"ם אינו עקיב, ומסתבר שלדעתו המונח חולדה בלשון המשנה הוא שם קיבוצי למינים שונים של בעל חיים, והכול מתבאר לפי העניין. במקום אחד פירש הרמב"ם בשם אלכ'לד (خلد),³ והוא כרגיל כינוי למכרסם המכונה בימינו חולד (*Spalax ehrenbergi*).⁴ נראה שזיהוי זה נובע מן הדמיון בין השם המשנאי לשם הערבי. עם בעל חיים זה מקובל גם לזהות את אישות הנזכר במשנה,⁵ ובכך הלך הרמב"ם בעקבות פירוש הירושלמי: "אישות זו חולדה".⁶ ואולם הרמב"ם, בעקבות פרשנים קדומים לו, סבר שיש מינים שונים של "חולדות",

1. י' אהרני, "רמב"ם – זואולוג", רבנו משה בן מימון למלאות שמונה מאות שנה להולדתו, קובץ "הארץ", ערב פסח תרצ"ה, עמ' 106–110.
2. על הזיהויים השונים לחולדה, ובכללם החמוס, ראה L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmud*, Frankfurt 1858, pp. 91–95; י' אהרני, "החולד והחולדה", תרביץ טו (תש"ד), עמ' 193–197; י' פליקס, הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג (להלן: פליקס, הצומח והחי במשנה), עמ' 226; מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז (להלן: דור, החי), עמ' 71–72; מ' דור וד' טלשיר, "החולד והחולדה", לשוננו נו (תשנ"ג), עמ' 39–49 (להלן: דור וטלשיר, החולד והחולדה).
3. פירוש המשניות לפסחים א, ב (הציטוטים ממקור זה על פי מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג).
4. אמין מעלוף, מעג'ם אלחיואן, בירות 1975 (להלן: מעלוף), עמ' 162, 232.
5. הרמב"ם אינו נוקב בשם הערבי, אך מביא את התיאור הנזכר בתלמוד (בבלי מועד קטן ו ע"ב): "מין בעל חי שאינו לו עינים, ובעל חי זה משמיד את האילנות" (פירוש המשניות למועד א, ד). במקום אחר הוסיף "מין מן הג'רד'אן" (פירוש המשניות לכלים כא, ג), כלומר מן החולדות (*Rattus*).
6. ירושלמי מועד קטן א, ד (פ ע"ג).

ואין בהכרח זהות בין "אישות" ל"חולדה".⁷ המשנה העוסקת בטרפות העוף אומרת: "הכחה חולדה על ראשה מקום שהיא עושה אותה טרפה".⁸ במקרה הזה לא ניתן להסביר שמדובר באישות (כ"לד), שהרי הוא יצור צמחוני, שענינו מנוונות, החי במחילות מתחת לקרקע ואינו מתאים לטורף הנזכר במשנה. לכן זיהה הרמב"ם את החולדה במשנה שבחולין עם "אלערס – וכל שכן מה שגדול ממנו". לפי הסיפא של דבריו ניתן להניח, שה"ערס" הוא יצור קטן ביחס. הכוונה היא לבעל חיים הידוע בימינו בשם חמוס (*Mustela*),⁹ והנקרא בערבית אבן ערס (ابن عرس).¹⁰ ייתכן שבכך צידד הרמב"ם בזיהוי החלד המקראי עם *Mustela*, כפי שפירשו תרגום השבעים (ביוונית γαλή, הוולגטה, התרגום הארץ-ישראלי (כרכושא)¹¹ ורש"י לתורה (וי' יא, כט).¹²

במשנה גם הוזכרה פעם אחת "חולדת הסניים", והרמב"ם הביא תיאור קצר לבעל חיים זה מבלי לציין את שמו הספציפי בערבית: "בעל חי דומה לחולדה (כ"לד) והוא ממיני השועלים (ת'עאלב)".¹³ מדובר כאן כנראה במין בעל חיים אחר, לא חולד (אישות) ולא חמוס; וסיווגו כמין שועל מעלה את האפשרות שמדובר בִּדְלֶק (*Martes foina*).¹⁴ זהו טורף בעל פרווה בצבע חום וזנב ארוך שאפשר למצוא בצורתו דמיון מסוים לשועל.¹⁵ הבהרה זו חשובה, מפני שאף שהייתה לפעמים בקרב הקדמונים

7. למשל, בתרגום אונקלוס לויקרא יא, כט – לִחְלָד מִתּוֹרֵגִם חוֹלְדָא, ואילו תַּנְשֵׁמַת אֲשׁוּתָא. כך גם

עולה לכאורה מדברי המשנה בכלים, המבחינים בין מצודת החולדה הטמאה (טו, ו) ובין מצודת האישות הטהורה (כא, ג). וכן ראה רש"י לסוכה כ ע"ב, ד"ה או שרצים: "כגון חולדות ואישות".

8. חולין ג, ג.

9. לרוב מתורגם באנגלית בשם Weasel, והטיפוסים המבויתים בשמות Polecat, Ferret. האחרונים מתייחסים לרוב לחמוס מבאיש (אירופי; *Mustela putorius*): צבעו חום, הוא שוכן יערות ותפוצתו באירופה ובאסיה, וממנו טופחו טיפוסי התרבות באירופה (*M. putorius ssp.*). (*Furo*)

10. מעלוף, עמ' 166–167, 262–263.

11. נוסח אחר כרכושא, ככושתה. מתרגמים מסורית לערבית זיהו עם בעלי חיים שונים ממשפחת הסמוריים, כמו חמוס ונמיה. ראה בהרחבה Zeitschrift, "כרכושא", Th. Noldeke, für Assyriologie 29 (1914–1915), pp. 239–246.

12. לדיון נרחב על אפשרות זו ראה H. B. Tristram, *The Natural History of the Bible*, London 1867, p. 151.

13. פירוש המשניות לכלאים ח, ה.

14. השווה פליקס, הצומח והחי במשנה, עמ' 227; דור וטלשיר, החולד והחולדה, עמ' 48 הערה 64; דור, החי, עמ' 73. זיהוי בעל חיים זה כבר עלה בתלמוד: "מאי חולדות סנאים? אמר רב יהודה שרצא חרצא" (בבא קמא פ ע"א), כלומר השרץ החופר (או החריצים?), שם המתאים לדלק, אך גם לבעלי חיים אחרים.

15. על הדמיון של הדלק לשועלים ראה זכריא אבן מחמד אלקזיני, עגאיב אלמח'לוקאת, בירות [חש"ד] (להלן אלקזיני), עמ' 344.

החלפה בין שמות בעלי חיים דומים,¹⁶ בספרי הזואולוגיה של הערבים, כמו אצל הרמב"ם, הייתה לרוב הבחנה בין חמוס (אבן ערס), נמייה (נמס)¹⁷ ודלק.

החמוס

החמוסים הם בעלי חיים טורפים ממשפחת הסמוריים (*Mustelidae*), בעלי גוף קטן, מוארך וגמיש. הם ניזונים לרוב מציפורים ויונקים קטנים, ונחשבים ציידים ערמוניים.¹⁸ רובם חיים באזורי חורש ויערות וסמוך ליישובי אדם. כיום מונים בסוג חמוס 17 מינים, שתפוצתם במחצית כדור הארץ הצפונית. במזרח הקרוב מצויים שני מינים:

- א. חמוס השלגים (*Mustela nivalis*). נחשב לקטן שבטורפים. אורך הזכר (בלי זנב) 15–25 ס"מ בממוצע. צבעו חום וגחוונו לבן. הגוף נחשוני ודק: צוואר ארוך, ראש צר, גפיים קצרות. תפוצתו נרחבת: אירופה, אסיה הקטנה, ומצפון אפריקה ועד מצרים. הובא גם לניו זילנד ולארצות נוספות.¹⁹
- ב. חמוס מצרי (*Mustela subpalmata*). דומה ביותר לחמוס השלגים.²⁰ מצוי בצפון מצרים במקומות יישוב כפריים ועירוניים וסמוך להם. לנקבות פרווה גבוהה, עד שלושה מחזורי המלטה לשנה, 4–9 פרטים בכל שגר.

החמוס שבמצרים

בנוסף לפירוש המשנה הרמב"ם מזכיר את השימוש בחמוס בחיבורו הרפואי "על הסמים" כתרופה לאדם שנפגע בידי בעל חיים ארסי.²¹ ייתכן מאוד שהרמב"ם הכיר את החמוס במצרים, ששם כאמור מוכר עד היום החמוס המצרי (*M. subpalmata*).²² הנחה זו מתבססת על כך, שרבים מהפירושים שהביא הרמב"ם בפירושו למשנה הם על סמך מציאות החיים שהכיר במצרים.²³ יתרה מזאת, מקורות אחדים מימי הביניים מעידים במפורש על מציאותו של החמוס במשכנות האדם במצרים.

16. דור וטלשיר, החולד והחולדה, עמ' 44–45.

17. פירוש המשניות, בבא בתרא ב, ה.

18. בשפות שונות משמש השם חמוס בהשאלה כינוי שלילי של אדם ערמומי ומפוקפק, כגון ערס בערבית או weasel באנגלית.

19. S. R. Sheffield and C. M. King, "Mustela nivalis", *Mammalian Species* 454 (1994), pp. 1–10.

20. בעבר נחשב תת-מין של חמוס השלגים, והופרד כמין עצמאי רק בשנת 1992.

21. Maimonides, *On Poisons and the Protection against Lethal Drugs*, ed. by G. Bos, Provo, Utah 2009, p. 11.

22. ראה מעלוף, עמ' 262–263.

23. ד' פיקסלר, "ספרד, ארץ ישראל ומצרים בפירוש המשנה לרמב"ם", נטועים ח (תשס"ב), עמ' 48–50.

ההיסטוריון המצרי אלנוירי (1279–1333) מגדיר את אבן ערס "חייית הבתים" (חיואן אלכיות), בעל חיים אמיץ, המצוי לרוב במקומות המגורים במצרים. הוא מביא סברה שמדובר בך'לק, אלא שצבע פרוותו משתנה בהתאם למקום שהוא חי בו.²⁴ יש לו נטייה טבעית לגנוב חפצי כסף וזהב, וכאשר הוא מוצא זרעים שונים הוא מערבב אותם. הוא צד עכברים והורג אותם.²⁵ אלדמירי (1341–1405) בחיבורו הזואולוגי²⁶ מציין שאבן ערס הוא בעל חיים דק, "אויב העכברים", ומצטט כאלקזוני סיפורי פולקלור על אודותיו מפי מחברים שונים.²⁷ בשם עבד אללטיף אלבע'דאדי (1162–1231),²⁸ שנפגש עם הרמב"ם במצרים,²⁹ הוא מביא את המאמר העממי שפחדו של העכבר מאבן ערס גדול מפחדו מן החתול, ושהחמוס מצוי לרוב בבתיים של תושבי מצרים. גם בשם השיח' קטב אלדין אלסנבאטי³⁰ מובא שאבן ערס מצוי בבתיים במצרים, ומוסיף "בתוך ארמונות".³¹

ניתוח מקורות אלה מראה שהחמוס היה כנראה שכיח מאוד בבתיים במצרים, כבעל חיים מבוית. השימוש העיקרי בו היה לצורך הדברת מזיקים שונים, כמו עכברים ונחשים, ונראה שהיה יעיל בכך יותר מהחתול. החמוס מתואר כטורף אכזרי השוחט עכברים וציפורים כפי שעושים הזאבים לכבשים.³² כמו הנמייה הוא עשוי להרוג שלא לצורך ולהסב נזק למגדלי העופות. אין ספק שהתנהגותו של בעל חיים זה עמדה לפני הרמב"ם כאשר פירש את המשנה: "אלו טרפות בעוף: [...] הכתה חולדה על ראשה מקום שהיא עושה אותה טרפה".³³ השאלה היא, האם זיהוי זה משקף רק את המציאות של מצרים בימי הביניים, או שמא גם קלע הרמב"ם למציאות הארץ-ישראלית של תקופת המשנה.

24. יש דמיון מסויים בין החמוס לדלק, אך אלקזוני, כשאר הסופרים הערבים, מייחד לדלק ערך נפרד; ראה אלקזוני, עמ' 344.
25. שהאב אלדין אחמד אלנוירי, נהאית אלארב פי פנון אלארב, י, קהיר 1924 (להלן: אלנוירי), עמ' 161–162.
26. כמאל אלדין מחמד אלדמירי, חיאה אלחיואן אלכברי, ב, בירות 1994 (להלן: דמירי), עמ' 232–233. את הדלק הוא מתאר בנפרד (א, עמ' 471), ואומר שהוא דומה ל"סמור".
27. למשל, קזוני מתאר כיצד החמוס אינו מהסס לחדור לקרביו של התנין דרך פיו הפתוח ולאכול את בני מעיו. ראה אלקזוני, עמ' 336.
28. רופא מוסלמי שמוצאו מבגדאד. היה בקיא במדעים שונים. פעל גם כדמשק, במצרים ובירושלים.
29. אבן אבי אציבעה, עיון אלאנבאא פי טבקאא אלאטבאא, בירות 1965, עמ' 687.
30. מלומד גדול שפעל במצרים בסוף המאה השלוש-עשרה ובתחילת המאה הארבע-עשרה.
31. במקור הערבי קצור, שמשמעותה גם בתים גדולים, במצרים, מצודות.
32. אלנוירי, עמ' 161; אמנם הציטוט הוא מספר החיות של אלג'אחט (מאה תשיעית), אך ברור שמקור התיאור הוא מהתרגום הערבי של ספר הזואולוגיה שכתב אריסטו.
33. חולין ג, ג.

החמוס בארץ ישראל בתקופת המשנה

יש עדויות זואו-ארכאולוגיות אחדות לקיומו של חמוס השלגים (*Mustela nivalis*) בארץ ישראל ובעבר הירדן בעת העתיקה. כמה שרידים מתוארכים לתקופת הברונזה הקדומה ולתקופת הברזל. אולם רוב הממצאים הם מהתקופה ההלניסטית-רומית. למשל, באתר ליד שער העמקים נמצאו שרידים מהמאות השלישית והשנייה לפסה"נ.³⁴ כמו כן נמצאו בכפר עותנאי (ליד מגידו) שתי גולגולות של חמוסים בוגרים במבנה רומי מהמאה השלישית לסה"נ, בבור מים עם פסולת שכללה שרידי חיות משק.³⁵ במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה דיווח טריסטראם בספרו על החמוס ובית גידולו: "בסביבת הר תבור וכנראה גם באזורים מיוערים אחרים."³⁶ ואולם אין לנו עדויות מוצקות נוספות שיאשרו את מציאותו של חמוסים בישראל בעת החדשה, ואפשר שמדובר בזיהוי מוטעה של סמור.³⁷

לפי שעה אין הוכחות חותכות למציאותו של החמוס כחיית בר בארץ ישראל, והשרידים מהתקופה ההלניסטית-רומית רומזים שמדובר בבעל חיים מבוית שגודל בבתים לצורך הדברת מזיקים שונים. תופעה זו הייתה מקובלת באזורים שונים בעולם, כפי שמציינים המקורות היווניים והרומיים.³⁸ בתוספת נזכרים בעלי חיים שונים ששימשו כסניטרים של הבית: "ר' שמעון בן אלעזר אומר: מגדלין כלבים

34. G. Bar-Oz and T. Dayan, "Weasels from the Hellenistic Period of Israel", *Israel Journal of Zoology* 47 (2001), pp. 271–273

35. הממצא פורסם בעבודת הגמר של ל' עבאדו, עצמות בעלי החיים מן האתר עותנאי: כפר רב-אתני מראשית הנצרות, אוניברסיטת חיפה, תש"ע, עמ' 45. תודתי לפרופ' גיא בר-עוז על מידע זה ועל הערותיו החשובות למאמר.

36. ה"ב טריסטראם, החי והצומח של ארץ ישראל, חלק החי, תרגם ח' מויאל, ירושלים תשס"ז, עמ' 57.

37. מעלוף (עמ' 262) מציין שבארץ ישראל (פלסטין בלשוננו) היו שייחסו את השם "אבן ערס" לסמור. וכך מביא גם דלמן; ראה G. Dalman, "Palästinische Tiernamen", *Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins* 46 (1923), p. 70

38. הרודוטוס מזכיר את החמוסים בלוב ובספרד; ראה Herodotus, *Historiae* IV 192. אריסטו (*Aristotle, Historia Animalium*, trans. D. M. Balme, VIII [IX], London 1965) מציין: "הנחש הוא במלחמה עם החמוס ועם החזיר: עם החמוס מפני ששניהם יחדיו בבית וחיים על אותם דברים [=ניזונים מעכברים]" (עמ' 229); "החמוס – כאשר נלחם בנחש, תחילה אוכל פיגם, משום שריחו מזיק לנחשים [...] חמוס נוהג בתבונה בלכידת הציפורים, הוא שוחט אותן כדרך שהזאבים עושים לכבשים" (עמ' 249). סטרבו מציין שבטורדטני (*Turdetani*), הפרובינקייה הרומית שבספרד, השתמשו בחמוס לציד ארנבונים בר: הם חודרים למאורותיהם וגוררים אותם החוצה בטפריהם או מאלצים אותם לברוח לעבר הפתח, ושם הציד תופס אותם. ראה The Geography of Strabo, trans. H. L. Jones, London 1961, III, 2, 6.

כופריין וחולדת סנאין וחתולין והקופות – דברים שמנקרין [נוסח אחר: המנקין] את הבית.³⁹ נראה שמדובר ברשימת בעלי חיים מייצגת אך לא כוללת, שכן למשל נעדרות ממנה הנמייה והחולדה (ללא שם לוואי). ייתכן גם שסדר בעלי החיים ברשימה הוא לפי שיעור גודלם ומשקלם הממוצע מהגדול לקטן, כלומר מ"כלב כופרי" ועד לקיפור (*Erinaceus*).⁴⁰ החולדה של המשנה היא קטנה ביחס לנמייה⁴¹ ולחתול, כפי שנאמר: "דרוסת חתול ונמיה בגדיים וטלאים, דרוסת חולדה בעופות".⁴² לפי יחס זה תיאור ה"חולדה" מתאים לטורפים קטנים יותר, כמו הדלק (*Martes foina*), הגחן (*Genetta genetta*), הסמור (*Vormela peregusna*), והקטן שבהם הוא החמוס.⁴³ כולם קצרי רגליים, וגופם המוארך והגמיש מאפשר להם להודחל במקומות צרים ולצוד עכברים, נחשים ושרצים אחרים. הרמב"ם אכן הגדיר את ה"חולדה" בשם קיבוצי, והביא את החמוס כדוגמה לטורף הקטן ביותר: "אלערס – וכל שכן מה שגדול ממנו".⁴⁴ זאת לדעתנו פרשנות שקולעת גם למינוח הקדום של המשנה, אף שאין בידינו לקבוע בוודאות אם היה לחמוס שם עברי ספציפי. כאמור, עדיין לא ברור האם בעבר חי חמוס השלגים בארץ ישראל כחלק מתחום תפוצתו הטבעית והיה מין מלווה אדם (קומנסלי) או יובא לכאן כחיית בית, וכן מה היחס בינו ובין אוכלוסיית החמוסים שבמצרים. בהנחה שהחמוס הוא בעל חיים מבוית, בעל החיים הדומה לו ביותר ביעילות תפקודו כסניטר בבית האדם הוא כמובן החתול, כפי שמציינים המקורות הקדומים.⁴⁵ בספרות התנאית החתול נזכר

39. תוספתא בבא קמא ח, יז.

40. לדעת הרמב"ם הכלב הכופרי (נוסח אחר: כפרי) הוא אלכלב אלציני (פירוש המשניות כלאים א, ו), שם נדרף בימי הביניים לכלב הסלוקי, ששימש לציד (דמירי, ב, עמ' 379). על זיהויים נוספים ראה הסיכום של י' שוורץ, "על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד", על אתר יב (תשס"ג), עמ' 80–82. הוא מציע לזהות את הכלב הכופרי עם הקיפור, ואולם לענ"ד לבעל חיים זה מכונה השם קופות ברבים (כנראה במקום קופודות). בעל חיים זה ידוע בניקוי הבתים ממזיקים, ובעיקר כטורף נחשים החסין לארסם. ראה דור, החי, עמ' 81; ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, ב, ירושלים תשט"ז, עמ' 174 ועוד. אף שיש עדויות בודדות לגידול קופים, הם אינם צדים עכברים, והם פוחדים ובורחים מפני הנחשים.

41. היא ה"נמס" לפי הרמב"ם (*Herpestes ichneumon*).

42. בבלי חולין נב ע"ב.

43. משקלם היחסי של הטורפים משתנה בין הזויגים והטיפוסים השונים, אך באופן כללי ניתן לסווג את המועמדים השונים לזיהוי לקבוצות האלה: חתול ונמייה (כ" 2.5 ק"ג), חולדת סננים (דלק?) וגחן, שמציאותו בארץ ישראל אינה ודאית (1–1.5 ק"ג), סמור (0.3–0.5 ק"ג) וחמוס (פחות מ-0.25 ק"ג).

44. פירוש המשניות לחולין ג, ג.

45. על היחס בין החתול לחמוס ביוון ראה E. Donald, *Classical Cats: The Rise and Fall of*

the Sacred Cat, London 1999, pp. 66–70.

מעט (בשם חתול או שונרא); בתלמוד הבבלי ובמדרשים המאוחרים אזכוריו רבים.⁴⁶ האם זה עניין מקרי או שמא הייתה העדפה לשימוש בטורפים קטנים אחרים כמו החמוס בשל יעילותו הרבה, שכן הוא מסוגל לחדור למקומות מסתור צרים ביותר, ויש לו גם תועלת רבה בהדברת המזיקים שבשדה החקלאי. פתרון קושיות אלה דורש מחקר מעמיק יותר.

46. במשנה אין החתול נזכר כלל; בתוספתא הוא מופיע שלוש פעמים, במכילתא פעמיים, ובתרגום הארמי למקרא פעם אחת (בירושלמי לירמיהו נ, לט); לעומת זאת הוא מוזכר עשרות רבות של פעמים בתלמוד הבבלי ובמדרשי האגדה. לסיכום המקורות ראה, J. Schwartz, "Cats in Ancient Jewish Society", *Journal of Jewish Studies* 52 (2001), pp. 211–234.